

Адилова Эльнур Темиркановнаның
«6D050300-Психология» мамандығы бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған
«Қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын
әлеуметтік-психологиялық зерттеу» атты диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының мақсаты: қазіргі қазақстандық студент жастардың өмірлік әлеміндегі құндылық бағдарларының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу.

Зерттеу мақсатын жүзеге асыру үшін келесі **міндеттер қойылды:**

1. Әдіснамалық:

- ғылыми білімнің әлеуметтік-гуманитарлық бағыттарындағы құндылық мәселелерін зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін жүйелеу;
- құндылықтар мен құндылық бағдарлары бойынша зерттеулердің қазіргі жағдайын әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде зерттеу;
- тұлға құндылықтарын және оның этностық, уақыт перспективасы мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланысын зерттеуге арналған әдістемелер дайындау.

2. Эмпирикалық:

- тұлғаның құндылық бағдарлары мен әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларының өзара байланысының ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау үшін эмпирикалық зерттеу бағдарламасын әзірлеу;
- өткен, қазіргі мен болашақ режимдерді субъективті қабылдау және бағалау ретінде құндылық бағдарлары мен уақыт перспективасы параметрлерінің өзара байланысын, өзара әсерін зерттеу;
- этностық сәйкестілік түрлері мен құндылық бағдарларының өзара байланысы мен өзара әсерін анықтау;
- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасындағы өзара байланысы мен өзара әсерін анықтау.

Жалпы болжам ретінде қазіргі қазақстандық студент жастардың өмірлік әлемінің құндылық бағдарлары этностық сәйкестілік, уақыт перспективасы және әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық сияқты әлеуметтік-психологиялық сипаттамалармен өзара негізделеді.

Жалпы болжам **жеке болжамдармен** нақтыланды:

- әлеуметтік және тұлғалық сәйкестілік өзіне сай нормативті идеалдар мен құндылықтардың жеке басымдықтары арқылы көрсететін болады;
- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен этностық сәйкестілік ерекшеліктері арасында өзара байланыс бар.
- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен өткен, қазіргі мен болашақ бейнелерін субъективті қабылдау және бағалау ретіндегі уақыт перспективасы параметрлері арасында өзара байланыс бар;

- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасында өзара байланыс бар.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі:

- даму принципі (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, В.В. Рубцов);

- құндылықтарды қоғамдық маңызды мазмұнды интериоризациялау ретінде қарастыратын Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи концепциясы;

- құндылық бағдарларды іс-әрекет-мотивациялық бағыты ретінде ұсынатын тұлғаның мағыналық концепциясы (Д.А. Леонтьев және т.б.)

- тұлғаны зерттеудегі құндылық-мағыналық бағыт (К.А. Абульханова-Славская, А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Д.А. Леонтьев және т.б.) және гуманистік психологияның идеялары (Э. Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл);

- құндылықтар саласындағы зерттеудің теориялық принциптері (В.Б. Ольшанский, М. Рокич, Г. Олпорт, Ш. Шварц және т.б.);

- қазақстандық зерттеушілердің құндылық бағдарын зерттеудегі авторлық бағыттары (Г.С. Абдрайымова, Г.О. Абдикерова, О.Х. Аймағанбетова, Л.С. Альжанова, Г.К. Әбдіғалиева, С.И. Богдан, Т.Х. Ғабитов, З.Н. Исмағанбетова, Д.Т. Ихсанова, Г.О. Насимова, Т. Умбеталиева және т.б.).

Философиялық, әлеуметтік, саяси зерттеулермен жұмыстың әдіснамалық қана емес, мазмұндық базасы да қамтылды (Э. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, Д. Рисмен және т.б.). Осылайша, жалпы теориялық позиция ретінде пәнаралық синтез таңдалды.

Зерттеу әдістері мен әдістемелері зерттеудің пәні, болжамдар мен міндеттері негізінде таңдалды:

теориялық: құндылық мәселесі бойынша мәселелер спектрін көрсететін ғылыми әдебиеттерді жүйелеу және талдау;

эмпирикалық деректерді жинау әдістері: тестілеу әдісі - Мәдени құндылық бағдарларды өлшеу әдістемесі (SVS - Schwartz Value Survey); «Рухани тұлға» сауалнамасы (Husain, Lukman, Jahan, 2012); «Этностық сәйкестілік типтері» әдістемесі (Г.У. Солдатова, С.В. Рыжова); Ф. Зимбардоның уақыт перспективасына қатысты бейімделген сауалнамасы (Zimbardo Time Perspective Inventory: ZTPI); С. Баднердің «Белгісіздікке толеранттылық» әдістемесі; М. Кун мен Т. Макпартлендтің «Тұлғаның өзіндік бағдарлары тесті» (Т.В. Румянцева модификациясы). Зерттеу нәтижелерін сапалы талдау және түсіндіру әдістері; статистикалық талдау әдістері мен рәсімдері - статистикалық пакет SPSS 23.0. деректерді сандық және сапалық түсіндіру үшін (дескриптивтік статистикаларды бағалау, t-Студент критерийі, корреляциялық талдау, бір факторлы дисперсиялық талдау (ANOVA), каноникалық корреляция әдісі).

Зерттеу 2020 жылдың наурыз айында Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті базасында жүргізілді. Зерттеуге философия және саясаттану, биология және биотехнология факультеттерінің 1-4 курс аралығындағы 179 студенті (39% ер балалар және 61% қыздар) қатысты. Респонденттер зерттеуге

субъективті критерийлер - қолжетімділік, типтік және тең өкілдік бойынша қатыстырылды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы: құндылық мәселелерінің қазіргі теориялық тұжырымдамаларын кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік береді; шетелдік, ресей зерттеулерінде және қазақ психологиясы контекстінде құндылық мәселелерін зерттеудің жүйеленген теориялық алғышарттары әлеуметтік, жас ерекшелік психологиясы, тұлға психологиясындағы теориялық зерттеулерді байытады; тұлғаның психологиялық құрылымындағы құндылықтарды бөлу және олардың негізгі функциялары қазіргі заманғы шындыққа негізделген құндылықтық бағдарды әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы қазіргі қазақстандық жастардың өмірлік әлемінің құндылық бағдарларын әлеуметтік-психологиялық зерттеудің эмпирикалық моделін жасауда. Бұл модел Қазақстанның жоғары білім беру орындарында және оқу-тәрбие қызметін жоспарлау кезінде, әлеуметтік психология, тұлға психологиясы курстарын оқыту кезінде, сонымен қатар басқалардан түбегейлі ерекшеленетін жаңа буын студенттердің адамгершілік санасын қалыптастыру бойынша жұмысты жетілдіруге бағытталған практикалық материалдар ретінде қолдануға болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы теориялық және эмпирикалық талдауға негізделген:

- қазіргі заманғы шындыққа негізделген құндылық мәселелері бойынша шетелдік, ресейлік және қазақстандық зерттеулерге жүйелеу жүргізілді;

- «құндылық бағдарлар» күрделі әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде тұлғаның белсенділік мазмұны мен бағытын сипаттайтын, тұлғаның қатынастар жүйесінің құрама бөлігі болып табылатын адамның дүниеге, өзіне деген жалпы бағытын анықтау мазмұны нақтыланды;

- тұлғаның рухани қасиеттері мен құндылық бағдарлардың жеке байланысы және өзара әсері зерттелді;

- қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдары мен этностық сәйкестілік түрлері арасында өзара байланыс орнатылды;

- өткен, қазіргі мен болашақ режимдерін субъективті қабылдау және бағалау ретінде қазіргі қазақстандық жастардың құндылықтық бағдарлары мен уақыт перспективасының параметрлері арасындағы өзара байланыс орнатылды;

- құндылық бағдарлар мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасындағы байланыстың болуы дәлелденді.

Қорғауға ұсынылатын қағидалар:

- құндылық бағдарлар адамның дүниеге, өзіне деген жалпы бағытын анықтайтын, тұлғаның қатынастар жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылатын, тұлға қызметінің бағыттылығы мен мазмұнын сипаттайтын күрделі әлеуметтік феноменді құрайды;

- студент жастардың өмірлік белсенділігін реттеудің негізін құрайтын жеке құндылықтар рухани қасиеттермен анықталады. Нормативтік құндылық идеалдары жай ғана белгілі құндылықтар емес, олар жеке рухани мазмұнмен

толығып, тұлғаның бағыт-бағдарын айқындайды. Қазіргі қазақстандық студент жастардың қалыптасқан құндылықтары адамгершілік сана, өнегелі істер және жеке адамгершілік (рухани) қасиеттерінде толық көрінеді;

- әлеуметтік және тұлғалық сәйкестілік өзіне сай нормативті идеалдар мен құндылықтардың жеке басымдықтары арқылы көрсететін болады. Әлеуметтік сәйкестілік өзін гедонизм, билік, әмбебаптық және дәстүрлер сияқты құндылықтар (идеалдар) арқылы білдіреді, ал тұлғалық сәйкестілік жетістіктер, стимуляция, мейірімділік және дербестік сияқты құндылықтарда (басымдықтарда) өзін көрсетеді;

- қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарлары мен этностық сәйкестілік түрлері арасында өзара байланыс бар. Этностық сәйкестіліктің түрлері тұлғаның рухани қасиеттері оң корреляциялармен байланысты, бұл сәйкестіліктің рухани және этномәдени аспектілерінің өзара байланысы туралы мәселені қарауға әкеледі және тұлғаның рухани қасиеттері тек қалыпты этностық сәйкестілік кезінде ғана емес, сондай-ақ оның космополитизм немесе фанатизм түріндегі түрлі формаларында іске асырылуы мүмкін екенін түсінуге әкеледі. Оң этностық сәйкестілік рухани құндылықтарды да, нормативтік идеалдарды да, құндылықтық бағдарлардың жеке басымдықтарда дамытуға неғұрлым қарқынды үлес қосады, бұл әлеуметтік және тұлғалық сәйкестіліктің орнықты қалыптасуына әкеледі;

- қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарлары мен өткен, қазіргі мен болашақ бейнелерін субъективті қабылдау және бағалау ретіндегі уақыт перспективасы параметрлері арасында өзара байланыс бар. Қазіргі қазақстандық студент жастарға жеткілікті теңгерімді уақыт перспективасы (бағдар) тән, ол ресурстарды бағалауға, тұлғалық және әлеуметтік бағалауларға байланысты жағдайдың талаптарына өткен, осы немесе болашағы туралы ойлар арасында икемді ауысуға мүмкіндік береді. Теңгерімді уақыт перспективасының болуы құндылықтар жүйесін қалыптастыруға және тұлғаның рухани қасиеттерін дамытуға елеулі ықпал етеді;

- қазіргі қазақстандық студент жастардың құндылық бағдарлары мен әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасында өзара байланыс бар. Каноникалық корреляция әдісі арқылы құндылық бағдарлардың екі деңгейі мен белгісіздікке толеранттылық арасындағы өзара байланысы белгісіздікке төзімділік пен сенімдер (идеалдар) деңгейі арасында және белгісіздікке төзімділік пен іс-әрекет деңгейі арасындағы байланыс болған жағдайда анықталатынын көрсетті.

- құндылық бағдарларының сәйкестілікпен, өткен, қазіргі мен болашақ бейнелерін субъективті қабылдау және бағалау ретіндегі уақыт перспективасымен, әлеуметтік-мәдени ортаның белгісіздігіне толеранттылық арасындағы өзара байланыстар ХХІ ғасырда қалыптасқан жаңа ұрпақтың, қазіргі қазақстандық студент жастардың дүниетанымын және өмірлік белсенділігін түсінуге мүмкіндік береді.

Докторанттың әр басылымды дайындауға қосқан үлесі.

Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері ғылыми қоғамдастықтың назарына автордың халықаралық және аймақтық ғылыми конференциялардағы баяндамалары ұсынылып, олар оң бағасын алды. Зерттеу тақырыбы бойынша 10 мақала жарық көрді, оның ішінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдарда 3; халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар жинағында - 5; 2 Scopus ғылыми журналдардың халықаралық базасына енгізілген шетелдік басылымда.

Основные теоретико-методологические подходы к изучению понятий «ценности» и «ценностные ориентации» // Вестник КазНУ. Серия «Психологии и социологии». – Алматы, 2019. - № 1 (68) – С. 252-264; The position and role of the value orientations system in the structure of personality // KazNU Bulletin. Psychology and Sociology Series. – Алматы, 2020. - № 1 (72) – P. 13-23; Құндылық мәселелерін зерттеуге арналған негізгі тәсілдер: шетелдік тәжірибе // ҚазҰУ Хабаршысы. «Психология және социология» сериясы. – Алматы, 2021. – №1 (76). – 59-73 б; Жастардың құндылық бағдарлар мәселелерін зерттеудің теориялық аспектілері // Қазіргі этнопсихологияның даму тенденциялары халықаралық ғыл.әдіс. конф. матер. Алматы, 2019. – 79-81 б; Қазақстан психологтары еңбектеріндегі студент жастардың құндылық бағдарларын зерттеу // Отандық және әлемдік психологияның жағдайы халықар. ғыл.-әдіс. конф. матер. - Алматы, 2020 – 96-97 б; Изучение ценностных ориентаций казахстанской студенческой молодежи как одна из проблем социальной психологии. Социальная психология: вопросы теории и практики // Матер. V Всерос. науч.-практ. конф. с международным участием. – М.: ФГБОУ ВО МГППУ, 2020. - С. 31-36; Изучение ценностных ориентаций студенческой молодежи в трудах казахстанских психологов: современный подход // Сб. по матер. ежегодного Конгресса «Психология XXI столетия». - Ярославль, ЯрГУ, ЯГПУ, МАПН, 2020. – С. 32-40; Зарубежные подходы к изучению ценностной проблематики // Матер. VI Междунар.науч.-практ.конф. памяти М.Ю. Кондратьева «Социальная психология: вопросы теории и практики». М.: ФГБОУ ВО МГППУ, 2021. – С. 32-34; Religious preferences of student youth on the example of the Republic of Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. - 2020, Vol.16, No.2. - P.61-70; Value Orientations of Modern Kazakhstanis // The Open Psychology Journal, 2021. - Vol. 14. - P.150-162.

Ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»; Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі «Жаңа адами капитал» бойынша Стратегиялық даму жоспары сияқты ғылым дамуының басым бағыттарына және «Рухани жаңғыру» бағдарламасына сәйкес келеді.